

ЗАПОБІГАННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ: СУТНІСТЬ ТА НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Меркулова В. О.

У статті звернуто увагу на якість кримінально-виконавчих законодавчих положень з точки зору сприяння у вирішенні питання формування сприятливого соціально-психологічного простору в місцях позбавлення волі.

Ключові слова: пенітенціарна злочинність, кримінально-виконавче законодавство, реформування.

В статті обращено внимание на качество уголовно-исполнительных законодательных положений с точки зрения содействия в решении вопроса формирования благоприятного социально-психологического пространства в местах лишения свободы.

Ключевые слова: пенитенциарная преступность, уголовно-исполнительное законодательство, реформирование.

The article referred to the quality of penal provisions on assistance in terms of deciding create a favorable social and psychological space in prisons.

Keywords: prison crime, penal legislation reform.

Дослідження історичних аспектів нормативного забезпечення запобігання пенітенціарній злочинності надають ученим достатньо підстав стверджувати, що нормативно-правова база практично у всі історичні періоди до сьогодні характеризувалася й характеризується відсутністю певної системності та узгодженості, не відтворювала в повному обсязі результати теоретичних досліджень, не відповідала вимогам практики. З одного боку, міждисциплінарний характер інституту запобігання пенітенціарній злочинності закономірно передбачає надання належної уваги не лише кримінологічним, а й кримінально-правовим і кримінально-виконавчим теоретичним аспектам запобіжної діяльності. З іншого боку, превалювання матеріальної галузі права - кримінального права у визначенні понять, ознак, видів, підстав та умов застосування різних кримінально-правових інститутів, які набувають реалізації за кримінально-процесуальними та кримінально-виконавчими законодавчими визначеннями, не є підставою для окремих тверджень, що на системному рівні існування пенітенціарної злочинності, її закономірності, тенденції розвитку пов'язані передусім із проблемами кримінального права [2, 5]. Проблеми низької ефективності досягнення цілей покарання, а отже, відповідно, низької ефективності запобігання злочинності в місцях позбавлення волі - це проблеми, насамперед, визначення та реалізації системи заходів, порядку та умов досягнення визначених кримінальним правом цілей покарання. А це переважно кримінально-виконавчі проблеми, яким і має надаватися належна увага. Тож особливого значення набувають саме норми кримінально-виконавчого законодавства, які регулюють безпосередньо порядок виконання та відбування (крім інших видів покарання) найсуворішого покарання - позбавлення волі на певний

термін, довічного позбавлення волі.

Питанням запобігання пенітенціарній злочинності (злочинності в місцях позбавлення волі) в останні роки присвячено чимало кандидатських та докторських дисертацій. Зокрема, докторські дисертації О.Г. Колба (2006 р.), І.М. Копотуна (2014 р.), кандидатські дисертації З.В. Журавської (2010 р.), О.А. Гритенко (2011 р.), В.С. Ткачука (2012 р.), Н.О. Чечель (2014 р.), В.М. Климкина (2014 р.) тощо. Ці роботи присвячені як безпосередньо злочинності осіб, засуджених до реального відбування покарання у виді позбавлення волі, так і супутнім комплексним проблемам, які безпосередньо чи опосередковано зумовлюють протиправну поведінку засуджених осіб. Кожна з цих робіт вирізняється тим, що автор концентрує нашу увагу саме на тих особливих, на його думку, проблемах теоретичного, законодавчого, правозастосовного характеру, через розуміння яких держава має спрямовувати запобіжну діяльність у напрямку суттєвого зменшення пенітенціарної злочинності як такої, її найнебезпечнішого виду - насильницької пенітенціарної злочинності. І це справедливо, оскільки ця проблема передбачає дослідження досить великої кількості більш вузьких, проте взаємопов'язаних проблем у сфері виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі.

Як на нашу думку, сутність проблеми полягає в тому, що небезпечні тенденції в практиці виконання покарання у виді позбавлення волі, які відтворюються в динаміці, структурі дисциплінарних правопорушень і злочинності засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, не належним чином враховуються законодавцем.

Ступінь суспільної небезпеки правопорушень, які вчиняються в місцях позбавлення волі, певним чином відтворюється в їхніх кількісних та якісних показниках. На жаль, до сьогодні ефективність (неефективність) кримінально-виконавчої політики, як, до речі, і ступінь виправлення засудженого під час відбування покарання, оцінюються лише на підставі кількісних показників: даних щодо кількості порушень режимних вимог, кількості злочинів. Дані щодо динаміки, структури пенітенціарної злочинності, рівня латентності кримінально караних правопорушень узагалі, насильницького характеру, зокрема, доводять досить небезпечні тенденції в практиці виконання покарання у виді позбавлення волі.

Зокрема, наводяться дані, що пенітенціарна злочинність за останні чотири роки збільшилася на 45 %; понад 93 % із загальної кількості злочинів, що вчиняються в установах пенітенціарної системи, вчиняється саме в установах виконання покарання у виді позбавлення волі (переважно в чоловічих установах середнього та максимального рівня безпеки); близько 35 % злочинів, які вчиняються в місцях позбавлення волі, складають саме насильницькі злочини. При цьому латентність насильницької пенітенціарної злочинності, спрямованої на фізичну цілісність, статеву гідність, психічний стан особи, становить майже 90 % [2, 56-59, 109]. Отже, ми практично не знаємо реальної картини ступеня "кримінальної зараженості" засуджених у місцях позбавлення волі.

Відштовхуючись від того, що латентність пенітенціарної насильницької злочинності становить понад 90%, не можна не погодитися з тим, що особливої важливості набувають питання співставлення та аналізу даних щодо дисциплінарних правопорушень у місцях позбавлення волі (особливо пов'язаних із побиттям засуджених, психологічним тиском на них, вимаганням), кількості та характеру скарг, заяв і повідомлень про різні проступки з боку засуджених [2, 59]. Проте, на наш погляд, учені не достатньо приділяють уваги проблемам співвідношення дисциплінарних правопорушень і злочинності засуджених як такої. По-перше, статистичні кількісні показники правопорушень у місцях позбавлення волі, а не лише їх найнебезпечнішого виду - пенітенціарної злочинності, є також доволі суттєвим чинником, в якому відтворюються проблеми чинної кримінально-виконавчої системи в Україні. Динаміка та структура правопорушень, які вчиняються засудженими під час відбування покарання у виді позбавлення волі (незалежно від статі та віку засудженого), їх кількість і характер, - свідчать на користь тієї точки зору, що в місцях позбавлення волі відсутні дієві заходи нівелювання та попередження кримінальності засудженої особи, або ж ці заходи використовуються неефективно. Отже, запобіжна діяльність щодо пенітенціарної злочинності є складовою більш широкої проблеми: попередження правопорушень у системі виконання покарання у виді позбавлення волі. Бо саме статистика правопорушень надає дієвий зріз тих негараздів, які мають місце в практиці виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі.

Так, з одного боку, загальноновизнаним є те, що насильницька пенітенціарна злочинність є характерною лише для чоловічих кримінально-виконавчих установ середнього та максимального рівня. Отже, є не характерною для жіночих установ. За окремими даними, з 2005 по 2014 рр. за участю засуджених жінок було вчинено лише 12 злочинів [3, 1]. Тоді як загальна кількість злочинів, яка вчиняється в місцях позбавлення волі, за цей період збільшилася з 385 (2005 р.) до 584 (2013 р.) [2, 57]. З іншого боку, за цей же період до дисциплінарної відповідальності було притягнуто майже 20 тис. засуджених жінок, які відбували покарання у виді позбавлення волі. [3, 1]. Так, за останнє десятиріччя в окремих жіночих кримінально-виконавчих установах мінімального рівня безпеки із загальними умовами утримання реєструвалося в середньому за рік понад 300 правопорушень (при тому, що утримувалося в установі до 900 засуджених осіб). Питома вага загальної кількості правопорушень (за умови практично повної трудової зайнятості працездатних засуджених жінок) відносно загальної кількості засуджених у жіночій установі в окремі роки (2008, 2009 рр.) на 12 % перебільшувала відповідний показник у чоловічих установах [1, 4-5].

У цій частині не можна не погодитись із тим, що існує цілий комплекс глибинних причин та умов, які провокують протиправну поведінку засуджених, що саме через дослідження стану та тенденцій правопорушень (зокрема дисциплінарного характеру) маємо виявити ті чинні проблеми відповідності (невідповідності) умов та порядку відбування покарання у виді позбавлення волі психофізичним особливостям засуджених, тим цілям, які постають перед виконавчою системою [1, 16]. Слід враховувати, що в умовах ізоляції на ступінь небезпечності фізичного та психічного примусу

впливає чимало чинників, які пов'язані з умовами життєдіяльності особи. Негативний вплив суттєвих правообмежень, специфічності порядку поведінки в умовах ізоляції посилюються чинними побутовими умовами. Враховуючи казарменний тип мешкання, засуджений перебуває в оточенні кримінально налаштованих осіб протягом всієї доби, а отже, є недостатньо захищеним від їх примусу. Отже, наявність суттєвої досить небезпечної ситуації у сфері виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі доводиться пояснювати не лише посиленням кримінальності окремих антисоціально налаштованих засуджених. Безпека такої поведінки значно посилюється тим, що суттєво ускладнюються можливості досягнення виправлення та ресоціалізації стосовно інших засуджених, які є потенційними жертвами цих злочинів. Існування постійної загрози порушення їх спокою, нормальної життєдіяльності в умовах ізоляції посилює актуальність того, чи спроможні кримінально-виконавчі установи забезпечити захист їх прав та інтересів під час відбування покарання.

До того ж досить часто визначення ступеня небезпечності вчиненого діяння під час відбування покарання є суб'єктивною категорією. Межа між дисциплінарним правопорушенням (тим більш тим, яке полягає у фізичному та психічному примусі щодо інших засуджених) і злочином є досить крихкою, переважно залежить від суб'єктивної оцінки адміністрації кримінально-виконавчої установи. Адже здебільшого персоналу установи відомі випадки фізичного та психічного тиску на засуджену особу. Проте ці факти замовчуються, не набувають подальшого більш глибокого аналізу та реагування.

Не заперечуючи складності визначення критерію розмежування дисциплінарного проступку та діяння, яке визначається за чинним кримінальним законодавством як злочин, маємо звернути увагу на наступне. Історія знає різні підходи до оцінювання системи правопорушень з точки зору оцінки їх ступеня небезпечності. У певний час застосовувалися дисциплінарна преюдиція, коли повторне вчинення правопорушення після звільнення з приміщення камерного типу протягом року розглядалося як злочин. Проте такий підхід найчастіше не застосовувався адміністрацією установ, оскільки це впливало на показники діяльності установи.

Серед різних аспектів вирішення визначеної проблеми на особливу увагу заслуговує оцінка змісту та сутності чинного кримінально-виконавчого законодавства з точки зору нейтралізації значного ступеня негативного впливу факту ізоляції на особу, засуджену до реального відбування покарання у виді позбавлення волі. Загальноновизнаним є те, що держава, застосовуючи це досить суворе покарання, має захистити громадськість від кримінальності антисоціально налаштованих осіб, які спричинили істотну шкоду особі та суспільству. Проте цей вид покарання за своїм змістом, сутністю, порядком і умовами виконання та відбування, а отже, досить суттєвим обсягом правообмежень, що є логічним і виправданим стосовно осіб, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі злочини, має не лише їх покарати за спричинену шкоду. На сьогодні все більш визнаним є те, що на перше місце за значенням та важливістю для суспільства виходить проблема досягнення мети виправлення та ресоціалізації засудженої особи.

Держава під час виконання позбавлення волі має забезпечити відповідні умови, які б сприяли формуванню в засудженого бажання та готовності до самокерованої правохлюбної поведінки в майбутньому, забезпечили б його свідоме повернення до загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Відповідно, усе більш актуальними стають тенденції розвитку правового регулювання кримінально-виконавчої сфери в напрямку раціонального обмеження державного примусу та створення дієвих механізмів зацікавленості засудженої особи в самовдосконаленні та виправленні, що більшою мірою стосується змісту та сутності положень кримінально-виконавчого законодавства.

Запропоноване В.М. Климкіним визначення пенітенціарної злочинності (у широкому розумінні) як такого соціально-психологічного деструктивного явища, в якому відтворюються природні закономірності негативного впливу на засуджену особу факту ізоляції, відповідно, обумовили й головну сутність пенального конфлікту та кримінальної субкультури, які, на думку вченого, є відтворенням об'єктивних протиріч між особистістю та зовнішнім світом в умовах ізоляції від суспільства та об'єктивного прояву самоорганізації засуджених [2, 10, 20, 90-98, 177].

Отже, йдеться передусім про суттєву ступінь закономірного негативного впливу на особу факту перебування в ізоляції, що є сутністю та змістом покарання у виді позбавлення волі. В умовах суперечливого впливу протилежних за своїм характером кримінальної субкультури та адміністрації установи опиняється більшість засуджених, яка утримується в кримінально-виконавчих установах закритого типу. Це, у кращому разі, може призвести до конформізму та нейтральної поведінки, але ж ніяк до самовдосконалення та виправлення особи, у гіршому випадку, призведе до правопорушень.

Якщо ґрунтуватися на запропонованому вченими особистісному підході, відповідно до якого саме поведінка засудженої особи відтворює певні закономірні, типові форми поведінки, обумовлені фактом ізоляції її від суспільства та родини, то маємо особливу увагу звернути на ступінь впливу на фізичний і психічний стан засудженої особи тих негативних процесів, які відбуваються в місцях позбавлення волі, відтворюються в закономірній сутності пенального конфлікту та кримінальної субкультури. Якщо ці категорії є природними й закономірними, то й характер профілактичних нормативно-правових заходів має носити переважно природний характер. Загальновідомим є те, що змусити особу вчинити певним чином можна примусово, або ж на добровільних підставах, стимулюючи, зацікавлюючи її. Примусово виправити досить складно (окремі вчені вважають - неможливо). Стимулювання через надання пільг, суттєву зміну умов утримання (через інститут поліпшених умов), певна систематизація кримінально-виконавчих норм, в яких відтворюється прогресивна система відбування покарання (зараз ці норми розміщені в різних підрозділах і главах Кримінально-виконавчого кодексу), - є перспективним напрямом, ефективність якого доведена досвідом країн Європи.

Досвід зарубіжних країн (зокрема, Німеччини, Франції, Нідерландів) у запобіганні пенітенціарній злочинності доводить, що окрім дієвого технічного оснащення в'язниць (спостереження за ув'язненими за допомогою камер відеоспостереження), розміщення

ув'язнених в окремих камерах, підвищення кваліфікації працівників в'язниць, працевлаштування, особлива увага надається розширенню правового статусу засудженого (за рахунок надання якомога більших свобод і привілеїв) з метою посилення особистого значення факту їх втрати в разі вчинення правопорушення та прогресивній системі відбування покарання, коли залежно від терміну відбування покарання та поведінки суттєво пом'якшуються режимні вимоги [2, 146-148]. Експериментально (за участю автора) уже було доведено в Україні в 1990-1991 рр., що суттєві зміни в правовому статусі засуджених жінок, які були переведені на поліпшені умови утримання (надання щорічної відпустки, збільшення кількості побачень, надання можливості проведення тривалого побачення з дітьми з правом виходу за межі установи, суттєве збільшення продуктів харчування, як на той час, тощо), призвели до значного поліпшення соціально-психологічної атмосфери в установі, зменшили кількість правопорушень з розрахунку на 1000 засуджених осіб у півтора рази.

Проте реформування кримінально-виконавчого законодавства України за останні декілька років не суттєво вплинуло на поширення сфери свобод і привілеїв засуджених до позбавлення волі. З одного боку, кримінально-виконавче законодавство у квітні 2014 р. зазнало певних змін, які полягали в знятті обмежень в отриманні посилок, передач, бандеролей, телефонних розмов, збільшенні кількості побачень. Але, з іншого боку, законодавець не вніс ніяких змін у правовий статус осіб, яких переводять на поліпшені умови утримання.

До того ж слід наголосити, що головна роль у реалізації засобів профілактики злочинів, виправленні засуджених під час відбування покарання належить персоналу установ виконання покарання. Факти укріплення адміністрацією конфліктів серед засуджених, безумовно, посилюють значення та важливість інститутів громадського суспільства, діяльність яких є незалежною від держави. Проте, не заперечуючи важливість контрольних функцій громадськості, все ж таки переважно увага має приділятися саме підвищенню якості виконання персоналом своїх зобов'язань. Інша річ, удосконалення механізмів контролю за прийняттям персоналом кримінально-виконавчих установ управлінських рішень, які впливають на правовий статус засудженої особи, удосконалення змісту окремих нормативно-правових положень, які надають право засудженій особі на поліпшені умови утримання під час відбування покарання. У цій частині слід звернути увагу на редакцію чинних кримінально-виконавчих положень, які містять підстави для застосування певних пільг. Практично законодавець користується терміном "може", "можуть", що, по суті, поширює можливості суб'єктивного тлумачення персоналом цих положень, обумовлює необов'язковість їх дотримання. І лише чіткість та імперативний характер кримінально-виконавчих визначень, що стосуються зміни умов утримання (отже, правового статусу) засудженого під час відбування покарання, вимагатиме обов'язкового розгляду персоналом кримінально-виконавчої установи цього питання за наявності визначених законом критеріїв. І в разі їх відсутності обґрунтовувати відмову в подальшій зміні умов і порядку утримання особи в ізоляції.

Підсумовуючи зазначене, слід підкреслити наступне. *На жаль, якість кримінально-виконавчих законодавчих положень з точки зору сприяння у вирішенні питання формування сприятливого соціально-психологічного*

простору в місцях позбавлення волі залишається поза належною увагою вчених. Ця проблема є досить широкою й охоплює різні кримінально-виконавчі інститути, які стосуються регулювання поведінки засуджених під час відбування покарання у виді позбавлення волі, зміни їх правового статусу залежно від поведінки (прогресивна система відбування покарання; дисциплінарна практика; поліпшені умови утримання тощо). Зокрема, потребують більшої чіткості та систематизації всі кримінально-виконавчі положення, які стосуються зміни правового статусу засудженої особи залежно від терміну відбутого покарання й характеру поведінки. Якщо розглядати дисциплінарну практику в місцях позбавлення волі як складову прогресивної системи виконання покарання, відповідного узгодження вимагають більшість норм, які в порядку заохочення надають певні пільги. До того ж потребує суттєвого наповнення додатковими пільгами та правами правовий статус особи, яка переводиться на поліпшені умови утримання (зараз це лише право додатково витратити на місяць певну кількість коштів).

Література

1. Гритенко О.А. Дисциплінарна практика в жіночих кримінально-виконавчих установах мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання: теоретичні та соціально-правові аспекти: Дис...канд. юрид. наук: 12.00.08. - Одеса, ОДУВС, 2011. - 241 с.
2. Климкін В.М. Кримінологічні засади запобігання насильницькій пенітенціарній злочинності в Україні: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. - Одеса, МГУ, 2014. - 234 с.
3. Чечель Н.О. Запобігання злочинам, що вчиняються жінками, засудженими до позбавлення волі в Україні: автореф... канд. юрид. наук: 12.00.08. - Київ, НАВСУ, 2014. - 20 с.

Меркулова В.О.

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального
права та кримінології
ОДУВС

Надійшла до редакції: 01.12.2014

УДК 340.135

ЮРИДИЧНИЙ АСПЕКТ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАГАЛЬНОВІЙСЬКОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ ПІД ЧАС МИРОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Гуляк О. В.

У статті розглянуто законодавчу базу щодо застосування загальновійськових підрозділів під час миротворчої діяльності, хронологічна послідовність прийняття законодавчих актів. Надані висновки й рекомендації щодо ефективної участі України в системі світової безпеки, а також визначено напрямки подальшого дослідження.

Ключові слова: миротворча діяльність, Збройні Сили України.

В статье рассмотрено применение общевойсковых подразделений во время миротворческой деятельности, хронологическая последовательность принятия законодательных актов. Предоставлены выводы и рекомендации об эффективном участии Украины в системе мировой безопасности, а также определено направление дальнейшего исследования.

Ключевые слова: миротворческая деятельность, Вооружённые Силы Украины.

The article examines the legislative basis as to the use of combined arms units during peacekeeping, chronological sequence of the enactment. The conclusions and recommendations for the effective participation of Ukraine in the global security system are given, and also the direction of future research is determined.

Keywords: the peacekeeping, the Armed Forces of Ukraine.

Однією з найбільш дієвих форм міжнародного співробітництва стосовно вирішення завдань по забезпеченню миру є міжнародна миротворча діяльність. Сучасна миротворча практика ґрунтується на ідеї тісного поєднання політичних заходів з військовими й супроводжується вирішенням гуманітарних завдань у процесі запобігання будь-яким збройним конфліктам. Залучення до вирішен-

ня цих завдань збройних сил є необхідним, але поки що найефективнішим рішенням.

Миротворча діяльність України є однією з вагомих складових її зовнішньої політики та забезпечення національної безпеки.

За роки незалежності України станом на 2014 рік більше 30 тисяч військовослужбовців Збройних Сил України взяли участь у миротворчих операціях. У теперішній час на чотирьох континентах розгорнуто 16 операцій ООН з підтримання миру різного розміру, складу та кола виконуваних завдань, у 7 з яких беруть участь українці. Звичайно, налагодження такої продуктивної роботи потребує наявності чіткої нормативно-правової бази щодо участі загальновійськових підрозділів у міжнародних миротворчих операціях.

Головна мета участі Збройних Сил України в миротворчій діяльності є прагнення держави зміцнити національну безпеку України через створення стабільного зовнішньополітичного середовища, як загалом у світі, так і уздовж державних кордонів.

Завдання та пріоритети ЗС України у сфері миротворчої діяльності наступні:

- активна участь у міжнародних миротворчих операціях ООН, НАТО, ОБСЄ, здійснення аналізу додаткових можливостей і шляхів поширення такої участі;

- спрямування роботи всіх органів військового управління на формування, підготовку, відправлення миротворчих контингентів Збройних Сил України до складу Місії і створення відповідних умов якісного виконання ними завдань за призначенням, збереження життя та здоров'я українських миротворців;
- розвиток співробітництва з НАТО та державами-партнерами з питань миротворчої діяльності.

Правовою основою діяльності Збройних Сил України є Конституція України, Закон України "Про Збройні Сили України", Закон України "Про оборону України", статuti Збройних Сил України, інші закони України [14; 9; 13], акти Президента України [11-12; 14], Кабінету Міністрів